

K.Ş.Şıxılı
doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0009-0004-1846-0862
19kamran95@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.10.2023

The article was received by editorial board on 13.10.2023

Статья принята к печати 13.10.2023

DEMOQRAFİK İNKİŞAFIN ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARI

Xülasə

Demografiya bir sıra ictimai elmlərlə sıx əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərməklə qlobal miqyasda populyasiya problemlərinin öyrənilməsi ilə məşğul olur. Belə ki, demoqrafiya qeydə alınan doğum və ölüm statistikasını, miqrasiya proseslərini, əhalinin coğrafi yerləşməsini, eləcə də, onun iqtisadi, etnik, yaş və digər struktur element və dəyişikliklərini öyrənir. Bütün bunlar demoqrafiyanın elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyətini artırır.

Məqələdə, demoqrafiya və onun inkişafına dair müxtəlif elmi-nəzəri yanaşmalar araşdırılmışdır və eləcə də, qlobal demoqrafik tendensiyalar təhlil olunmuşdur. Təhlil əsasında gəlinən nəticəyə görə, əhali artımının rifaha əks təsiredici faktorlarından biri kimi resurs amili, digəri isə uzunmüddətli dövr üçün əmək bazarında artan işçi qüvvəsi müəyyən olunmuşdur. Tədqiqat zamanı, ədəbiyyat icmal və məzmun təhlili metodlarından istifadə edilmiş, eləcə də, əldə olunan məlumatlardan istifadə edilməklə müqayisə və təhlillər aparılmışdır.

Açar sözlər: demoqrafiya, əhali artımı, doğum sayı, miqrasiya, iqtisadi inkişaf.

GİRİŞ

Demografiya insan populyasiyasının statistik cəhətdən tədqiqini həyata keçirir, xüsusilə də, əhalinin sıxlığını, ərazi üzrə paylanması, yeni doğulanların sayı, ölüm faktları və nikahların miqdarını təhlil edir. Demografiya sahəsində ciddi problem hesab olunan məsələlərə “əhali partlayışı”, populyasiya və iqtisadi inkişaf arasındakı qarşılıqlı əlaqənin xarakteri, doğum statistikasına nəzarətin həyata keçirilməsi, urban ərazilərdə yaşanan tıxaclar, qeyri-qanuni və nəzarətsiz şəkildə reallaşan immiqrasiya və aktiv işçi qüvvəsinin statistikasının mütəmadi dəyişməsi daxildir.

Dünya əhalisinin sayı 1950-ci ildə təxminən 2,5 milyard olduğu halda, 2022-ci ilin sonunda 8 milyarda yaxınlaşmış və 2023-cü ildə isə 8 milyardı keçmişdir. Qlobal insan sayının 1950-ci ildə verilən proqnoz üzrə 2 dəfə artaraq 5 milyardı keçməsi 37 il çəkmiş və 1987-ci ildə reallığa çevrilmişdir. Bundan sonrakı mərhələdə dünya qlobal insan sayının yenidən ikiqat artması üçün 70 il lazım olduğu proqnozlaşdırılır. BMT-nin təqdim etdiyi son proqnozlar göstərir ki, planetimizin əhali sayı 2030-cu ildə təxminən 8,5 milyarda, 2050-ci ildə 9,7 milyarda və nəhayət 2100-cü ildə isə 10,4 milyarda çatacağı gözlənilir [1] Bu və digər amillər milli, regional və beynəlxalq səviyyədə demoqrafik inkişafın əsas təyinedici amillərinin, eləcə də, demoqrafik proqnozlaşdırma və demoqrafiyanın inkişafının tənzimlənməsi sahəsində çevik və əsaslandırılmış fəaliyyət planlarının hazırlanmasını zərurətə çevirir.

Demografiya sahəsində qarşıya çıxan ən problematik məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı millətlərin, ölkələrin və coğrafi ərazilərin demoqrafik inkişaf prosesləri yalnız nadir hallarda oxşar inkişaf yolu keçir. Digər əksər hallarda isə demoqrafik inkişaf göstəriciləri fərqli tendensiya nümayiş etdirir. Bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşər ki, BMT-nin açıqladığı məlumata əsasən dünya əhalisinin proqnozlaşdırılan artımının təxminən yarısından çoxunun 2022-2050-ci illər aralığında Konqo Demokratik Respublikası, Misir, Efiopiya, Hindistan, Nigeriya,

Pakistan, Filippin və Birləşmiş Tanzaniya Respublikası olmaqla yalnız qeyd olunan səkkiz ölkənin payına düşəcəyi proqnozlaşdırılır

Təcrübə göstərir ki, imiqrasiya və emiqrasiya prosesləri doğum və ölüm hallarında olduğu kimi hər hansı ölkənin əhalisini artırma və ya azalda bilər. Belə nəticə hasil olur ki, nəzərdən keçirilən müəyyən dövr intervalının sonunda əhalinin sayı hesablanarkən başlanğıc anındakı əhali ilə həmin dövr ərzində yeni doğulanların və ölkəyə gələn miqrantların cəmindən ölüm faktları və emiqrantların sayı çıxılır. Bu o deməkdir ki, demoqrafik dəyişikliyin öyrənilməsi doğum və ölüm faktlarından əlavə insanların immiqrant və emiqrant kimi hərəkətlərinin öyrənilməsini tələb edir. Bu göstəricilər təkcə əhalinin sayına və onun artım tempinə deyil, eyni zamanda əhalinin yaş, cins, etnik və ya irqi tərkibi, eləcə də, coğrafi bölgüsü kimi xüsusiyyətlərinə də təsir etməklə demoqrafik dəyişikliklərdə əhəmiyyətli rol oynayır. Buna görə də, qeyd olunanlar demoqrafik inkişafın əsas komponentləri kimi qəbul olunur.

DEMOQRAFIYANIN ELMİ-NƏZƏRİ ƏSASLARI

Tədqiq edilən statistik demoqrafiyanın elmi-nəzəri kökləri ingilis alimi Con Qrauntun əsərlərinə qədər gedib çıxır. Onun **“Ölüm faktları üzərində edilən təbii və siyasi müşahidələr”** adlı əsərində (1662) XXVI əsrin sonlarına aid həftəlik ölüm və ölüm vərəqələri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Ölüm faktlarında statistik cəhətdən qanunauyğunları müəyyənləşdirmək məqsədilə müəllif Londonda və bir sıra yerli icmalarda doğum zamanı qeydə alınan kişi-qadın nisbətlərini və eləcə də doğum-ölüm nisbətlərinin təqribi qiymətlərini aşkara çıxarmağa nail oldu. Qrauntun statistik demoqrafiyaya ən böyük töhfəsi ilk ölüm cədvəlinin tərtib edilməsi olmuşdur. Alim doğum və ölüm faktları faktlarında qeydə alınan nisbətləri təhlil edərək, hərbi xidmətə çağırış yaşında olan kişilərin həqiqi sayını, ana olmaq yaşında olan qadınların statistik miqdarını, mövcud ailələrin cəmi sayını və hətta London əhalisinin miqdarını təxmini olaraq hesablamağı bacarmışdı. Beləliklə, Qrauntun demoqrafik araşdırmaları İngiltərədə əhalinin ilk statistik araşdırmalarından hesab olunur [2].

Ancaq vurğulamaq lazımdır ki, əhalinin siyahıya alınması kimi əsas demoqrafik tədqiqatların hələ 6000 il bundan qabaq qədim dünyada aparılması haqqında məlumatlar vardır. Bu məlumatlar isə bizə onu deməyə əsas verir ki, demoqrafiyanın elmi-nəzəri kökləri daha qədimdir. Digər tərəfdən isə güman etmək olar ki, demoqrafiya sahəsində praktik fəaliyyətin mövcudluq tarixi daha uzundur. Bu mənada təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, hələ qədim dövlətlərdə əhalinin statistikasını aparılmış və bu sahədə müəyyən tənzimləyici mexanizmlər tətbiq edilmişdir.

Klassik konseptual yanaşmada Hauser və Duncan demoqrafiyanı “ərazi bölgüsü və oradakı əhalinin tərkibinin dəyişməsi və bu dəyişikliklərin miqyasının və tərkib hissələrinin öyrənilməsi” kimi müəyyənləşdirmişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Hauser və Duncanın yanaşmasının uğur qazanmasına səbəb onların öz demoqrafiya təriflərinə “əhalinin tərkibini” və “ondakı dəyişiklikləri” açıq şəkildə daxil etmələri olmuşdur. Ona görə ki, tədqiqatçılar təqdim etdikləri bu yanaşma ilə demoqrafiyanı **“rəsmi demoqrafiya”** və **“populyasiya araşdırmaları”** adı altında iki növə ayırdılar və onun əhatə dairəsini genişləndirdilər.

Rəsmi demoqrafiyanın kökü yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi 1662-ci ilə, daha dəqiq desək John Graunta qədər gedib çıxır. Bu kontekstdə rəsmi statistika fertil yaşda olanların sayını, yaş strukturu, ölüm və insan populyasiyalarının məkan paylanması araşdırılması ilə bağlı olmuşdur.

Populyasiya araşdırmaları istər sosioloji, istər iqtisadi, istər bioloji və istərsə də antropoloji prizmadan baxdıqda əhalinin tərkibi və ondakı dəyişikliklərlə əlaqədardır. Populyasiya mənşəyinə görə latın sözü olub, xalq və ya əhali mənasını verir. Populyasiya araşdırmaları demoqrafiyasının yaranma tarixi isə 1798-ci ildə baş vermişdir və Tomas Maltusun adı ilə bağlıdır [3].

Tanınmış ingilis iqtisadçısı və demoqrafı olan **Tomas Robert Maltus** (13.02.1766 - 29.12.1834) Cənub-Şərqi İngiltərənin inzibati və tarixi mərkəzi olan Surrey mahalında anadan olmuşdur. O, ilk öncə evdə təhsil almış və 1784-cü ildə isə Kembric Universitetinin İsa Kollecinə daxil olmuşdur. Maltus 1791-ci ildə magistr dərəcəsi almış, 1805-ci ildə Hertfordşir ştatının Heyliberi kollecində tarix və siyasi iqtisad elmləri üzrə professor elmi vəzifəsinə yüksəlmişdir. Mütəfəkkir bütün dünyada müəllifi olduğu populyasiya nəzəriyyəsi ilə məşhurlaşmışdır.

Nəzəriyyənin əsasları Tomas Maltusun elə ən çox populyarlıq qazanan əsəri olan “Əhali prinsipləri haqqında esse”də əksini tapmışdır. Bəhs olunan əsər ilk dəfə 1798-ci ildə işıq üzü görmüş və burada təqdim olunan mülahizələr onun sonrakı tədqiqatlarında genişləndirilmişdir. Həmin nəzəriyyənin əsas müddəası ondan ibarət olmuşdur ki, əhali artımı həmişə qida ehtiyatını üstələyəcəkdir. Buna görə də, əhali artımına sərt məhdudiyyətlər tətbiq etmədən bəşəriyyətin gələcək dayanıqlı inkişaf səviyyəsinin təmin edilməsi mümkün deyildir. Sonradan geniş şəkildə istifadə və istinad edilən bu nəzəriyyə sonradan elmi ədəbiyyatlarda Maltusçuluq adını almışdır. Təəccüblü də olsa, Maltus kobud şəkildə iddia edirdi ki, insanların sosial cəhətdən xoşbəxt olmaq kimi ümidləri puç olmağa məhkumdur. Ona görə ki, populyasiya tempi istehsalın artım sürətini daimi olaraq üstələməyə meyllidir. Populyasiyaya nəzarət edilmədiyi təqdirdə əhalinin artım sürəti həndəsi silsilə şəklində baş verəcəkdir. Yaşayış vasitələri və nemətlərin istehsalı isə yalnız arifmetik sürətdə daha realdır. Maltusun fikrincə, əhali artımı sonsuza qədər davam edəcəkdir. Belə sürətli populyasiyanın qarşısını ancaq müharibələrin baş verməsi və aclıq, ərzaq çatışmazlığı və xəstəliklər, eləcə də, mənəvi cəhətdən qəbul olunmuş azalma yanaşması ala bilər [4]. Maltusdan sonra da müxtəlif elmi-nəzəri fikirlərlə zənginləşən demoqrafiya elmi zaman getdikcə daha ciddi problemlərlə məşğul olmağa və əhəmiyyətini artırmağa davam etmişdir.

DEMOQRAFİK İNKİŞAFIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müvafiq sahədə elmi ədəbiyyatlarda geniş şəkildə istinad edilən “Demoqrafik keçid” nəzəriyyəsinə görə, demoqrafik inkişafı təcəssüm etdirən “əhali partlayışı”nın ilkin şərti doğum sayının artması ilə deyil, sağlamlıq vəziyyətinin yaxşılaşması hesabına qeydə alınan ölüm sayının kəskin şəkildə aşağı düşməsi ilə bağlıdır. Bu müddəanı daha dəqiq ifadə etsək, “demoqrafik keçid” nəzəriyyəsi iddia edir ki, iqtisadi böyümənin ilkin mərhələlərində yeni doğulan körpələrin sayı kifayət qədər sabitlik nümayiş etdirir, əksinə ölüm sayı azalır və nəticə etibarilə əhalinin artım tempi yüksəlir. Nəzəriyyədə irəli sürülən bu iddianın iki müddəə üzərində dayandığı görünür. Birinci müddəaya görə, demoqrafik keçid modeli inkişaf etmiş ölkələrə, xüsusilə də, Qərbi Avropa ölkələrinə və bu ölkələrdə baş vermiş “sənaye inqilablarının” birinci onilliyi üçün xarakterikdir. İkinci müddəaya görə, bu ölkələrin uğurlu təcrübəsi hazırda inkişaf etməkdə olan Afrika, Asiya və Latin Amerikası ölkələrinin cari və perspektiv inkişafı üçün tətbiq oluna bilər. Aydın ki, birinci müddəanın mövcudluğu ikinci müddəanın reallaşması üçün zəruri şərt kimi çıxış edir. Sonuncu müddəanın arqumentlərlə əsaslandırılması istisna təşkil etməklə, o hələ də tarixi analogiyadan asılı olmayan əlavə dəlillərlə genişləndirilməmişdir. Demoqrafik keçid nəzəriyyəsi ilkin formalaşdığı zaman onun ehtiva etdiyi fikirlər iqtisadiyyat tarixçiləri tərəfindən geniş şəkildə qəbul edilmiş və bu fikir vahidliyi XX əsrin 50-ci illərinə qədər davam etmişdir [5].

Populyasiya araşdırmaları elmlərarası xarakter daşıyır, lakin əsaslı sosial elm kimi qəbul edilmir. Əgər populyasiya araşdırmalarının yeganə problemi onun adı ilə bağlı təklif olunan yanaşma olsaydı, o zaman onun digər sosial elmlərlə əlaqəsi daha sadə təhlil oluna bilərdi. Məsələ burasındadır ki, demoqrafiyanın nə olması və demoqrafların hansı məsələlərin həlli ilə məşğul olmalı olduğu təkcə peşəkar tədqiqatçıları maraqlandırmır, eyni zamanda, tələbələr üçün nəzərdə tutulan tədris proqramlarında nələrin əhatə olunması və bu sahədə fəaliyyət göstərən akademik nəşrlər üçün konkret hansı məsələlərin uyğun olması hələ də tam dəqiqləşdirilməmiş qalır.

İnsan biologiyasında populyasiya anlayışı müəyyən ərazidə, məsələn hər hansı bir ölkədə və ya ümumilikdə yer kürəsində yaşayan insanları ifadə edir. Populyasiya doğum və immiqrasiya kimi artım prosesləri, eləcə də, ölüm və emiqrasiya kimi azalma prosesləri vasitəsilə davamlı olaraq yenilənməyə məruz qalır. Digər bioloji populyasiyalarda (heyvanlar və s.) olduğu kimi insan populyasiyası da resurs potensialı, qida təminatı, sanitar-epidemioloji və digər xarici mühit amillərindən təsirlənir. Bundan əlavə, demoqrafik tendensiya təkrar ictimai istehsalın inkişafında rol oynayan sosial normalardan, texnologiya və innovasiyaların tətbiqinin genişlənməsindən, xüsusilə də, vaxtsız ölüm hallarının sayını azaldan tibbi industriyanın və əhaliyə göstərilən səhiyyə xidmətlərinin inkişafından daha çox təsirlənirlər. Sivilizasiyalı cəmiyyətin çox az sahəsi ola bilər ki, əhalinin sayı, onun struktur tərkibi və dəyişmə dərəcəsinin öyrənilməsi qədər fundamental əhəmiyyət kəsb etsin. Qeyd olunan faktorlar iqtisadi tərəqqiyə, təhsilin səviyyəsinə, ailənin struktur tərkibinə, cinayət hadisələrinin miqyasına, dil və

mədəniyyətin inkişaf xüsusiyyətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. İnsan cəmiyyətinin bu qədər elmi və təcrübi əhəmiyyət kəsb edən sahəsi ilə “demoqrafiya” adlanan elm sahəsi məşğul olur [6].

İqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə dünyanın qabaqcıl ölkələrini özündə birləşdirən Avropa Birliyinin əhalisi 1960-cı ildən sonrakı onilliklərdə dəfələrlə artaraq indiki 500 milyon səviyyəsinə çatmışdır. Buna baxmayaraq, birlik ölkələrində əhalinin illik artım dərəcələri xeyli aşağı düşmüşdür və uzunmüddətli dövr üçün əhalinin azalacağı haqqında da proqnozlar vardır. Qeyd edək ki, miqrasiya bir çox Aİ dövlətlərinin əhali artımı dinamikasında mühüm rol oynasa da, əhalinin qocalması ilə müşayiət olunan mövcud tendensiyalar artım dərəcələrinin böyüməsi ilə bağlı ehtimalları aşağı salır. Buna görə də, demoqrafik inkişaf tendensiyası Avropa ölkələri üçün müxtəlif təsirlərinin olması ilə seçilir. Belə vəziyyət xüsusilə də, ucqar ərazilərdə əhalinin sayında xeyli azalmasına gətirib çıxarır ki, bu da regionların üzləşdiyi iqtisadi tənəzzül və təbəqələşmə meyllərini daha da gücləndirə bilər. Beləliklə, demoqrafiya Avropa Birliyinin sosial, iqtisadi və regional inkişafına ciddi təsir göstərir. Bundan əlavə, sürətli urbanizasiya tendensiyası, ekoloji çirklənmə və uyğun qiymətə mənzil çatışmazlığı problemləri vəziyyəti daha da kəskinləşdirir. Son illərdə özünü göstərən miqrasiya meylləri Avropanın bəzi regionlarında tarazlığı yaxşılaşdırsa da, ümumilikdə miqrasiya birlik ölkələrinə qeyri-bərabər təsir göstərir. Avropanın iqtisadi strukturları və investisiya fondları əsasən regionlarda iqtisadi artımın böyüdülməsinə səfərbər olunsada, demoqrafik problemlərdən irəli gələn məsələlərin həllinə də diqqət mərkəzində saxlanılır [7].

Həyat standartları əhali populyasiyası ilə iqtisadiyyat arasında əlaqələrin araşdırılması həm keçmiş, həm də hazırkı elmi tədqiqatların əsas konseptual istiqamətlərindən birini təşkil edir. BMT-nin hələ 1950-ci illərdə xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri üzv ölkələrdə kəskin sosial fərqlərin mövcudluğunun və onun səbəblərinin müzakirəsi olmuşdur. Həyat standartları və ya insanların həyat səviyyəsinin bir çox demoqrafik göstəricilər, o cümlədən də, yeni nikahların bağlanması, ev təsərrüfatlarının yaranması və formalaşması və doğulan uşaqların sayına ciddi təsiri özünü göstərir. Eləcə də, miqrasiya tendensiyaları həyat standartlarından qaynaqlanır. İnsanlar yaşadıkları ərazilərdə hazırkı və gələcək yaşam şərtlərini digər ərazilər və ya ölkələrlə müqayisə etməklə qalmaq, yaxud miqrasiya etmək haqqında qərar verirlər. Həyat standartları bütün əhali qrupları ilə bağlı olsa da, kasıb təbəqələri daha çox təsirləndirir. Vurğulamaq lazımdır ki, həyat səviyyəsinin aşağı olmasından irəli gələn qida çatışmazlığı halları insanların qeyri-normal və zəif qida təminatına gətirib çıxarır ki, bu da xəstəliklərin yaranmasına, məhsuldarlığın və doğum sayının aşağı düşməsinə səbəb olur. Bundan başqa digər faktorlar, məsələn xəstəliklərin yayılması, gigiyena problemləri, sanitariya-epidemioloji vəziyyətin pisləşməsi və səhiyyə xidmətlərinə əlçatarlığın aşağı olması da iqtisadi faktorlardan qaynaqlanır. Buna görə də, həyat standartlarının və insanların yaşayış şəraitinin bir sıra demoqrafik göstəricilər üzərində əhəmiyyətli təsiri vardır [8].

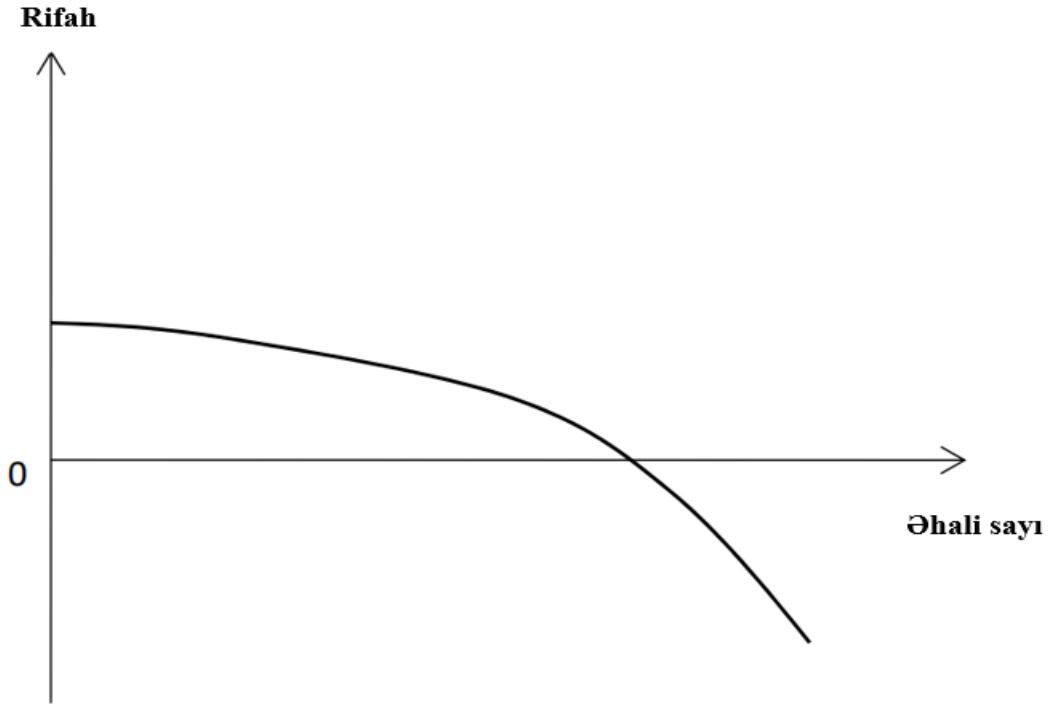
Sənayeləşmədən əvvəlki insan populyasiyalarında rifah ilə əhali artımı arasında əlaqələr əksəriyyət tərəfindən Maltusçu yanaşmalara uyğun olaraq qəbul olunur. Beləliklə də, demoqrafik inkişafın sosial rifah səviyyəsindən asılı olduğu bəşəriyyət tarixinin uzun bir dövrü üçün aydın görünən və geniş mübahisə doğurmayan işlək mexanizm kimi çıxış edir [9]. Buna baxmayaraq, hamı üçün təəccüblü olan odur ki, bütün dövrü çətinliklərə və böhranlara rəğmən dünya əhalisinin sayı tədricən də olsa əhəmiyyətli dərəcədə artmağa davam etmişdir. Bu kontekstdə, dünya əhalisinin sayının sənaye inqilabı dönməndə və ondan sonrakı mərhələdə sürətli artımı daha çox təəccüblə və maraqla qarşılanır.

Bu istiqamətdə araşdırma aparan müxtəlif müəlliflər daha çox Maltus modelinə və onun gəltdiyi nəticələrə istinad edirlər. Maltusun aparıcı fikirlərindən biri ondan ibarət olmuşdur ki, insan populyasiyası kənd təsərrüfatı məhsullarından daha böyük sürətlə artır ki, bu da aclıq hallarının və ya iqtisadi böhranların yaranmasına gətirib çıxarır [10].

Demograflar empirik tədqiqatlar aparmaqla əhalinin sayının onun sosial rifah səviyyəsinə necə təsir etdiyini, eləcə də, demoqrafik dərəcələrin və nəticədə əhali artımının insanların rifahında hansı dəyişikliklərə gətirib çıxardığını müəyyənləşdirmişlər. Avropanın tarixi populyasiyasını araşdıran iqtisadçı-demograflar və tarixçilər kənd təsərrüfatı sahəsində mövcud olan əmək

haqqıları sosial rifahın və resurslara əlçatarlığın ölçü meyarı kimi istifadə etmişlər. Bu istiqamətdə araşdırma aparan alimlər aşkara çıxarmışlar ki, əhali sayında artımın baş verməsi insanların aldığı məvaciblərin səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə nəticələnir. Əldə olunmuş tədqiqat nəticələrinə əsasən əhalinin sayının 1% artması əhalinin aldığı əmək haqqıların da təxminən 1 % azalmasına səbəb olur ki, bu da kifayət qədər əhəmiyyətli təsirin və ya elastikliyin göstəricisi kimi qəbul olunur [11]. Bu baxımından əhali artımının sosial rifaha mənfi təsirini aşağıdakı qrafik təsvir vasitəsilə daha yaxşı anlamaq olar.

Qrafik 1: Əhali sayı və rifah arasında Maltus əlaqəsi

Mənbə: Kolk M., 2021. Əhalinin sayı və əhali artımı arasındakı əlaqələr.

Qrafikdən də göründüyü kimi əhalinin rifah səviyyəsi ilə onun artım tempi arasında bir növ tərs mütənəsb əlaqə mövcuddur. Beləliklə, bu sahədə tədqiqatçılar tərəfindən geniş şəkildə müraciət olunan və aktuallığını qoruyan Maltus modelində irəli sürülən əsas fərziyyə ondan ibarətdir ki, daha yüksək əhali miqdarı sosial rifahın aşağı düşməsinə gətirib çıxarır. Biz bu vəziyyəti izah edərkən əsas təsiredici faktorlardan biri kimi resurs amilini göstərə bilərik. Ona görə ki, populyasiya daha çox resurslara tələbat yaradır. Digər tərəfdən, əlaqəli faktorlar üzərində təhlil apardığımız zaman əmək bazarında artan işçi qüvvəsinin də uzunmüddətli dövrdə bu tərs mütənəsb əlaqəyə səbəb olan amillərdən biri olduğu qənaətinə gəlirik.

Bundan əlavə, sosial sahənin bir sıra tədqiqatçıları təbii doğum və təbii ölüm sayının (hər min nəfərə düşən ölüm sayı kimi də qəbul olunur), yəni, əhali artımının əmək haqqıların dəyişməsinə hansı formada təsir göstərdiyini də araşdırmışlar. Bu istiqamətdə davamlı araşdırma aparan alimlərin müəyyən etdiyi nəticələr göstərir ki, qiymətlərin artımı və real əmək haqqıların aşağı olması əhali artımının azalmasına gətirib çıxarır. Ancaq bu əlaqənin gücü əhali sayının əmək haqqılarına təsir səviyyəsindən daha zəifdir. XXI əsrdə demoqrafiya sahəsi həm elmi-nəzəri baxımdan, həm də praktik olaraq öz əhəmiyyətini artırmışdır. Bunu onunla izah etmək olar ki, hər hansı bir ölkənin demoqrafik vəziyyətini bilmədən və onun təhlilini aparmadan ölkənin mövcud potensialı və gələcək inkişaf perspektivləri haqqında qəti fikir söyləmək olmaz. Demoqrafiyanın sürətli inkişaf mərhələsi XX əsr hesab olunsa da, sosializmin dağılması və bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinə keçidin dünya miqyasında genişlənməsi bir çox sahələrə olduğu kimi demoqrafiya inkişafına da marağı artırmışdır. Burada həm qlobal iqtisadiyyatda baş verən tendensiya, həm də resursların tükənməsi və ya kəskin əhali artımı şəraitində qıtlığın yaranacağı proqnozları öz rolunu oynamaqdadır. Bütün bunlar, demoqrafik inkişafın idarəolunan hala gətirilməsi və

populyasiyanın planlaşdırılması istiqamətində müxtəlif səviyyələrdə səylərin göstərilməsi və elmi araşdırmaların aparılmasına təkan verir.

NƏTİCƏ

Araşdırma göstərir ki, müəlliflər demoqrafiyanı “rəsmi demoqrafiya” və “populyasiya araşdırmaları” adı altında iki növə ayırmışlar. Rəsmi demoqrafiyanın tarixi 1662-ci ilə, daha dəqiq desək John Grauntun əsərlərinə qədər gedib çıxır. Bu kontekstdə rəsmi statistika fertil yaşda olanların sayını, yaş strukturu, ölüm və insan populyasiyalarının məkan paylanması ilə bağlı olmuşdur. Populyasiya araşdırmaları isə istər sosioloji, istər iqtisadi, istər bioloji və istərsə də antropoloji prizmadan baxdıqda əhalinin tərkibi və ondakı dəyişikliklərlə əlaqədar istiqamət kimi qəbul olunur. Populyasiya mənşəyinə görə latın sözü olub, xalq və ya əhali mənasını verir. Populyasiya araşdırmaları demoqrafiyasının yaranma tarixi isə 1798-ci ildə baş vermişdir və Tomas Maltusun adı ilə bağlıdır. Maltusun aparıcı fikirlərindən biri ondan ibarət olmuşdur ki, insan populyasiyası kənd təsərrüfatı məhsullarından daha böyük sürətlə artır ki, bu da aclıq hallarının və ya iqtisadi böhranların yaranmasına gətirib çıxarır. Sənayeləşmədən əvvəlki insan populyasiyalarında rifah ilə əhali artımı arasında əlaqələr əksəriyyət tərəfindən Maltusçu yanaşmalara uyğun olaraq qəbul olunur. Beləliklə də, demoqrafik inkişafın sosial rifah səviyyəsindən asılı olduğu bəşəriyyət tarixinin uzun bir dövrü üçün aydın görünən və geniş mübahisə doğurmayan işlək mexanizm kimi çıxış edir. Məlum olur ki, həyat səviyyəsi ilə iqtisadiyyat və ya rifah arasında əlaqələrin araşdırılması həm keçmiş, həm də hazırkı elmi tədqiqatların əsas konseptual istiqamətlərindən birini təşkil edir. Təhlil zamanı gəlinən nəticəyə görə, əhali artımının rifaha əks təsiredici faktorlarından biri kimi resurs amili, digəri isə uzunmüddətli dövr üçün əmək bazarında artan işçi qüvvəsi müəyyən olunmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. UN. (2023). Data stories highlights. <https://population.un.org/dataportal/home>
2. Graunt, J., & Willcox, W. F. (1939). Natural and political observations made upon the bills of mortality.
3. Xie, Y. (2000). Demography: Past, present, and future. *Journal of the American Statistical Association*, 95(450), 670-673.
4. <https://www.britannica.com/science/population-biology-and-anthropology>
5. Tabbarah, R. B. (1971). Toward a theory of demographic development. *Economic Development and Cultural Change*, 19(2), 257-276.
6. <https://www.britannica.com/science/population-biology-and-anthropology/Geographical-distribution-and-urbanization#ref60678>
7. MARGARAS, V. (2019). Demographic trends in EU regions.
8. Bengtsson, T., Campbell, C., & Lee, J. Z. (2003). *Life under pressure: Mortality and living standards in Europe and Asia, 1700–1900*. Cambridge, MA: The MIT Press.
9. Lee, R. (1987). Population dynamics of humans and other animals. *Demography*, 24(4), 443–465
10. Malthus, T. R. (1986). *An essay on the principle of population (1798)*. The Works of Thomas Robert Malthus, London, Pickering & Chatto Publishers, 1, 1-139.
11. Lee, R., & Anderson, M. (2002). Malthus in state space: Macro economic demographic relations in English history, 1540 to 1870. *Journal of Population Economics*, 15(2), 195–220.

K.S.Shikhili

doctoral student, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0009-0004-1846-0862

Scientific theoretical basis of demographic development

Abstract

Demography deals with the study of population problems in a global context, operating in close connection with a number of social sciences. Because demography studies registered birth and death statistics, migration processes, geographical location of the population, as well as its economic, ethnic, age and other structural elements and changes. All this increases the scientific-theoretical and practical importance of demography.

In the article, various scientific-theoretical approaches to demography and its development were investigated, as well as global demographic trends were analyzed. According to the conclusion based on the analysis, one of the factors affecting the prosperity of the population growth is the resource factor, and the other is the increasing labor force in the labor market for the long term. During the research, literature review and content analysis methods were used, as well as comparisons and analyzes were made using the obtained data.

Key words: demography, population growth, birth rate, migration, economic development.

К.Ш.Шихили

докторант, Азербайджанский Архитектурно-Строительный Университет
ORCID 0009-0004-1846-0862

Научно-теоретические основы демографического развития

Резюме

Демография занимается изучением демографических проблем в глобальном масштабе и тесно сотрудничает с рядом социальных наук. Так, демография изучает зарегистрированную статистику рождаемости и смертности, миграционные процессы, географическое положение населения, а также его экономические, этнические, возрастные и другие структурные элементы и изменения. Все это повышает научно-теоретическое и практическое значение демографии.

В статье исследованы различные научно-теоретические подходы к демографии и ее развитию, а также проанализированы мировые демографические тенденции. Согласно выводу, сделанному на основе анализа, одним из факторов, влияющих на рост благосостояния населения, является ресурсный фактор, а другим – увеличение рабочей силы на рынке труда в долгосрочной перспективе. В ходе исследования были использованы методы обзора литературы и контент-анализа, а также проведены сравнения и анализы с использованием полученных данных.

Ключевые слова: демография, рост населения, рождаемость, миграция, экономическое развитие.